

Michał Proksa*

orcid.org/0000-0001-8322-5763

Monika Zub**

orcid.org/0000-0003-3917-2582

„Zapomniany” neoromański kościół w Zarzeczu – analiza architektoniczno-przestrzenna

“Forgotten” Romanesque Revival Church in Zarzecze: A Spatio-Architectural Analysis

Słowa kluczowe: architektura sakralna, Zarzecze – kościół, neoromanizm, historyzm, Julian Lwigród-Zachariewicz

Keywords: religious architecture, Zarzecze – church, Romanesque Revival, Historicism, Julian Lwigród-Zachariewicz

Wprowadzenie

Określając przedstawiony w artykule kościół w Zarzeczu jako „zapomniany”, chcemy zaakcentować, że obiekt ten nie został przez nas ujęty w monografii kościołów neoromańskich w archidiecezji przemyskiej, nie zaś, że budowla ta nie funkcjonuje w świadomości historyków architektury, chociaż literatura jej poświęcona jest niezbyt obszerna. W monografii *Kościół neoromański w archidiecezji przemyskiej*¹ dokonaliśmy przeglądu literatury dotyczącej architektury historyzmu na terenie Polski i Podkarpacia, a także omawianych tam obiektów². Tu dodamy, że najwięcej informacji o kościele w Zarzeczu wnoszą karta ewidencyjna zabytku (tzw. biała karta)³ oraz portal Narodowego Instytutu Dziedzictwa⁴, a krótkie informacje faktograficzne zawiera notka w katalogowym *Roczniku archidiecezji przemyskiej*⁵. Informacje o realizacji w Zarzeczu można także znaleźć w opracowaniach na temat działalności twórcy świątyni⁶ lub historii miejscowości⁷. Mają one jednak charakter wyłącznie opisowy, bez ukazania szerszego kontekstu, i tę lukę chcemy w tym miejscu wypełnić. Warto zasygnalizować, że architektura historyzmu (zwłaszcza neogotyku) – nie tylko sakralnego – staje się coraz bardziej popularna wśród badaczy na całym świecie, analizujących ją w rozmaitych aspektach:

Introduction

By describing the church presented in this paper as “forgotten,” we wished to accentuate that it was not featured by us in a monograph about the Romanesque Revival churches of the Przemysł archdiocese, and not that it is not present in the minds of architecture historians, despite the literature on it being rather scant. In the monograph *Kościół neoromański w archidiecezji przemyskiej*¹ we performed a review of the literature on historicist architecture in Poland and Subcarpathia, as well as concerning the buildings discussed there.² Here we should add that the greatest amount of information about the church in Zarzecze is provided by its monument register chart (a so-called white chart)³ and the online portal of the National Heritage Institute,⁴ while a short note in the catalogue-like *Rocznik diecezji przemyskiej*⁵ only features limited factographic information. More information on the building in Zarzecze can also be found in reports on the activity of the church’s creator⁶ or the history of the town itself.⁷ However, they are solely descriptive, without presenting a broader context, which is the gap we wanted to fill in this paper. It should be noted that Historicist architecture (especially Gothic Revival architecture)—not only of the religious type—is becoming increasingly popular

* dr hab., prof. PRz, Wydział Budownictwa, Inżynierii Środowiska i Architektury Politechniki Rzeszowskiej

** dr, Politechnika Rzeszowska

* Ph.D. D.Sc. Assoc. Prof., Faculty of Civil and Environmental Engineering and Architecture, Rzeszów University of Technology

** Ph.D., Rzeszów University of Technology

Cytowanie / Citation: Proksa M., Zub M. “Forgotten” Romanesque Revival Church in Zarzecze: A Spatio-Architectural Analysis. *Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation* 2021, 65:169–179

Otrzymano / Received: 21.02.2021 • **Zaakceptowano / Accepted:** 8.03.2021

doi: 10.48234/WK65ZARZECZE

Praca dopuszczona do druku po recenzjach

Article accepted for publishing after reviews

konstrukcji⁸, konserwacji i rekonstrukcji⁹, genezy¹⁰, autorstwa¹¹, a nawet semantycznym i socjologicznym¹². Również autorzy artykułu podejmowali tę tematykę w innych publikacjach¹³. Należy pamiętać, że obiekty architektury historyzmu jako zabytkowej architektury sakralnej podlegają tym samym prawidłowościom, co budowle o innej chronologii i stylistyce; dotyczy to głównie metod konserwatorskich i postępowania z zabytkami, również w kontekście społeczno-politycznym¹⁴.

Podstawą analizy kościoła w Zarzeczcu jest wykonana przez autorów obszerna dokumentacja fotograficzna obiektu i własne obserwacje. Analiza porównawcza zamieszczona w końcowej części artykułu została przeprowadzona z wykorzystaniem informacji i wniosków, które przedstawiliśmy w monografii kościołów neoromańskich¹⁵.

Geneza i lokalizacja świątyni

Obecną krację kościoła wzniesionego w latach 1880–1895 zawdzięczamy Julianowi Lwiągrod-Zachariewiczowi, projektantowi kościoła, oraz Włodzimierzowi Dzieduszyckiemu, fundatorowi. Konsekracji kościoła dokonał w roku 1880 biskup krakowski Albin Dunajewski. Wcześniejszy projekt obiektu wykonał Chrystian Piotr Aigner, budowę rozpoczęto w 1840, ale szybko jej zaniechano. Na fundamentach aignerowskiej świątyni Zachariewicz postawił własną budowlę¹⁶. Mimo że kracja Aignera nie została zrealizowana, znamy jej podstawowe elementy. Twórca dał obiektowi plan prostokąta, poprzedzając go sześciokolumnowym portykiem, a gładką attykę zwieńczoną schodkowym szczytem z kulą i krzyżem zakończył trójkątnym tympanonem. Obok miała stanąć wieża dzwonna, której opracował dwa warianty: nawiązującą do dzwonnicy przy kościele Bernardynów w Warszawie i w formie neogotyckiej¹⁷. Kościół według Aignera nie był pierwszą świątynią w miejscowości, wieś bowiem ma stare tradycje administracji kościelnej i świeckiej.

Osada powstała we wczesnym średniowieczu¹⁸, w granicach państwa polskiego znalazła się za Kazimierza Wielkiego, gdy monarcha na podstawie wcześniejszych umów dynastycznych przyłączył część Rusi Czerwonej¹⁹. Ze względu jednak na występujące tu dobre ziemie, przeważnie próchnice i rędziny, pierwsze siedziby pojawiły się już w okresie neolitu (współautor artykułu prowadził tu terenowe studia nad osadnictwem w ramach programu Archeologiczne Zdjęcie Polski). Przy obecnym stanie źródeł trudno dokładnie ustalić datę lokacji wsi na prawie niemieckim, ale nastąpiło to zapewne w XV wieku²⁰. Pochodzenie nazwy wsi nie budzi wątpliwości i oznacza „osadę za rzeką”²¹. Parafię ufundował tu w roku 1430 właściciel Zarzeczca i sąsiednich miejscowości (Cieszacina Wielkiego, Cieszacina Małego – Cieszacinka i Kisielowa) Henryk Ramsz wraz z żoną Małgorzatą Krzeczowską, która w wianie wniosła mu wieś Roźniatów²². Na uposażenie parafii, obejmującej tereny należące do właścicieli, składały się pola uprawne, ogród, łąka, dziesięcina,

among scholars all over the world, who analyze it in its various aspects: structure,⁸ conservation and reconstruction,⁹ genesis,¹⁰ authorship,¹¹ and even semantics and sociology.¹² We also discussed this subject in other publications.¹³ It should be remembered that Historical Revival architecture, as religious heritage architecture, is subjected to the same principles as buildings of differing chronologies and styles; this applies chiefly to conservation methods and the handling of monuments, including in the socio-political sense.¹⁴

We based our analysis of the church in Zarzeczcu on our original, extensive photographic documentation of the building and our personal observations. The comparative analysis featured in the final section of the paper was based on information and conclusions that we presented in the monograph of Romanesque Revival churches.¹⁵

Genesis and location of the church

We owe the current design of the church, which was erected in the years 1880–1895, to Julian Lwiągrod-Zachariewicz, the church’s designer, and Włodzimierz Dzieduszycki, its founder. The church was consecrated in 1880 by Albin Dunajewski, the bishop of Cracow. An earlier design of the building was made by Chrystian Piotr Aigner, and construction began in 1840 but was soon put on hold. Zachariewicz built his own building on top of the foundations of Aigner’s church.¹⁶ Despite Aigner’s design remaining unrealized, we are in possession of its essential elements. The designer gave the building a rectangular plan, with a six-column portico in front, topping a smooth attic wall with a stepped gable, featuring a sphere and a cross finial with a triangular tympanum at its crest. A bell tower was to stand nearby, of which he designed two variants: one that referenced the bell tower of the Church of the Order of St. Bernard in Warsaw, and one with a Gothic Revival form.¹⁷ The church by Aigner was not the only one in the village, as it had old ecclesial and lay administration traditions.

The settlement emerged in the early Middle Ages,¹⁸ and found itself within the borders of the Polish state during the reign of Casimir the Great, when the monarch, based on earlier dynastic contracts, took over a portion of Red Ruthenia.¹⁹ However, due to the fertile land in the area, which was rich in humus and of rendzina soil types, the area had first become settled already in the Neolithic period (the paper’s co-author conducted field studies of settlement here as a part of the Archaeological Survey of Poland program). With the current state of the literature, it is difficult to precisely date the issue of the village’s charter based on German law, but it is presumed to have taken place in the fifteenth century.²⁰ The origin of the village’s name is clear and means “a settlement beyond a river.”²¹ A parish was founded here in 1430 by the owner of Zarzeczcu and the neighboring localities (Cieszacina Wielki, Cieszacina Mały—Cieszacinek—and Kisielów),

meszne, staw rybny i prawo wolnego wyrębu drzewa (uposażenie plebana zrekonstruował Z. Budzyński²³ na podstawie dokumentu wtórnej fundacji parafii z 1596). Lokacja na prawie niemieckim i erygowanie parafii spowodowały szybki rozwój wsi, w której funkcjonowały ważne instytucje samorządowe i sądowe (ława wiejska) oraz gospodarcze (karczma), przynoszące spore dochody. Pierwszym kościołem był zapewne drewniany obiekt wzniesiony po roku 1430, bezpośrednio po erygowaniu parafii. Kolejna informacja dotyczy poświęcenia świątyni w 1744 przez biskupa przemyskiego Wacława Hieronima Sierakowskiego²⁴. Być może był to obiekt wzniesiony po zniszczeniach dokonanych przez Tatarów Kantymira w 1624, ale problem wymaga dalszych studiów źródłowych. Dzieje parafii były dość burzliwe: około 1572 kościół zajęli „protestanci” pod dowództwem Jana Pieniążka z Pruchnika, a do katolików wrócił w 1596 decyzją Anny z Laszczy Dydyńskiej²⁵.

Kościół ulokowano w centrum miejscowości na wyodrębnionym wzniesieniu, w którego sąsiedztwie od średniowiecza krzyżowały się drogi łączące wieś z Jarosławem przez Kisielów i Cieszacin, z Przeworskim przez Maćkówkę, z Kańczugą przez Roźniatów i z Pruchnikiem przez Pełnatycze. Teren przykościelny, sąsiadujący od wschodu z parkiem otaczającym rezydencję oraz obszarem plebańskim od zachodu, został opasany metalowym ogrodzeniem kowalskiej roboty z elementami ustawionymi między murowanymi słupkami. Na ten teren prowadzi ozdobna trzyczęściowa brama poprzedzona alejką przechodzącą do schodów wejściowych kościoła. Kościół składa się z dwóch brył: jedna o planie prostokąta (korpus budowli) usytuowanego na osi północ-południe, druga – czworoboku zbliżonego do kwadratu, przyległego od północy do korpusu, mieszczącego przedsionek z trzema wnękami oraz klatkę schodową.

Charakterystyka architektoniczno-przestrzenna obiektu

Przed opisem i analizą architektoniczno-przestrzenną kościoła w Zarzeczu²⁶ nie będziemy przedstawiać form kościołów budowanych na przełomie XIX i XX wieku, gdyż temat ten omawialiśmy w innym miejscu²⁷. Neoromański kościół (ryc. 1) został zaprojektowany przez Zachariewicza jako murowana, otynkowana, nieorientowana budowla salowa, z prezbiterium niższym od korpusu, usytuowanym od południa. Po obu stronach prezbiterium ulokowano od północy pomieszczenia zakrystyjne o planach prostokąta, na ich przedłużeniach od południowego wschodu kolejną kwadratową zakrystię, a od południowego zachodu następny kwadrat, od południa i zachodu otwarty na zewnątrz półkolistymi arkadami z boniowaniem. Przy korpusie w narożnikach transeptu twórca dał kwadratowe aneksy, z których północne były przedsionkami, a południowe kaplicami (ryc. 2). Nakryto je dwupołaciowymi dachami krytymi blachą. Korpus kościoła składa się z dwóch przęseł na planie leżących prostoką-

Henryk Ramsz and his wife, Małgorzata Krzeczowska, whose dowry included the village of Roźniatów.²² The parish, which included areas belonging to the owners, supported itself with fields, a garden, a meadow, tithe and church service fee collection, a fish pond and logging rights (the parish priest's wages were reconstructed by Z. Budzyński²³ based on the parish's second founding document from 1596). The issue of a charter based on German law and the parish's canonical erection led to the rapid development of the village, which became the seat of significant local government, judicial (rural tribunal) and economic institutions (tavern), which brought considerable profits. The first church was probably a wooden building erected after 1430, immediately after the parish's canonical erection. Another piece of information concerns the consecration of the church in 1744 by Wacław Hieronim Sierakowski, bishop of Przemyśl.²⁴ Perhaps it was a building constructed as a consequence of raids by Kantymir's Tartars in 1624, yet this problem requires further study of sources. The history of the parish was quite tumultuous: around 1572, the church was taken over by "Protestants" under the leadership of Jan Pieniążek of Pruchnik, and was returned to the Catholics in 1596 by decision of Anna Dydyńska, nee Laszcz.²⁵

The church was sited in the center of the town, on a separated hill. In the Middle Ages, a nearby area acted as an intersection between trade routes that connected the village with Jarosław through Kisielów and Cieszacin, with Przeworsk through Maćkówka, with Kańczuga through Roźniatów and with Pruchnik through Pełnatycze. The church's plot, which from the east bordered on a park that surrounded a residence, and the parish's land from the west, was surrounded by a metal fence made by a blacksmith, with elements placed between masonry posts. The area can be entered via a three-part, ornamental gate preceded by a small path leading up to the church's entrance stairs. The church itself consists of two masses, one on a rectangular plan (the main body) situated along the north-south axis, and one on a quadrangle plan with a shape similar to a square, which abuts the main body from the north and houses a vestibule with three niches and a stairwell.

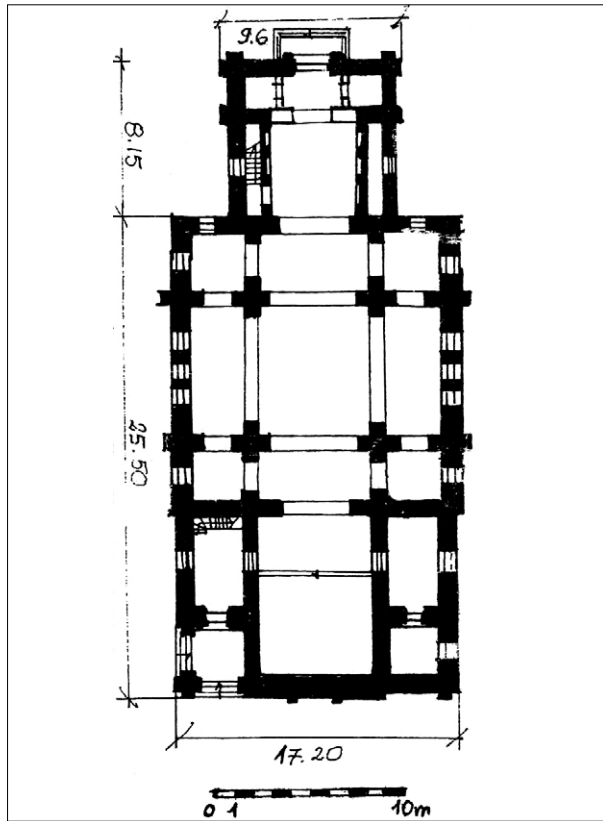
Spatial and architectural overview of the building

We will not be presenting the forms of churches built at the turn of the twentieth century prior to the architectural and spatial overview of the church in Zarzecze²⁶ as we have already presented this subject elsewhere.²⁷ The Zarzecze Romanesque Revival church (Fig. 1) was designed by Zachariewicz as a masonry, rendered, unoriented aisleless structure, with a presbytery lower than its main body and situated from the south. On both sides of the presbytery, from the north, there are the spaces of the sacristy, with rectangular plans, and at their southeastern extensions there is another square sacristy, while from the northwest there is another square,

Ryc. 1. Ogólny widok obiektu, 2019; fot. M. Zub.
Fig. 1. General view of the building, 2019; photo by M. Zub.

tów, rozdzielonych przeszłem transeptu. Korpus o trójkątnym szczycie od strony prezbiterium pozbawiono oszkarpowania, a ściany zdołi fryz ze ślepych arkadek o półkolistych zamknięciach oraz profilowany gzyms wieńczący. Kryje go dwuspadowy dach kryty blachą, a wewnątrz przekrywa trójkątna konstrukcja oszalowana drewnianymi belkami z inkrustacją, wsparta na konsolach. Komunikację wewnętrzną zapewniają arkady ulokowane między nawą główną i transeptem oraz między przeszłami transeptu (ryc. 3). Zamknięto je półkoleście, a dźwigane są przez zdwojone kolumny o stylizowanych złożonych roślinnych kapitelach i złożonych bazach. Filarom dano plan krzyża greckiego, na ramionach umieszczono pary dekoracyjnych kolumnienek o złożonych głowicach i bazach, a podłuczca polichromowano motywami roślinnymi (ryc. 4). Komunikacja z przedsionkami i kaplicami została ozdobiona małymi arkadkami z kolumnienkami o stylizowanych złożonych roślinnych kapitelach i złożonych bazach, a łuki arkad opofilowano i ozłociono. Ściany korpusu pozbawione są dekoracji, jedynie podłuczca arkad ozdobiono barwną polichromią o ornamentyce roślinnej. Drewniane szalunki przekrycia dźwigane przez konsolki ozdobiono inkrustacją. Elementem dekoracyjnym i funkcjonalnym nawy jest chór muzyczny umieszczony w przeszle północnym, wsparty na dwóch spiralnych drewnianych kolumnach, z balustradą bogato zdobioną motywami drobnych pełnych arkad i dużych ażurowych trójkątnych koniczyn, z mocno profilowanym wysuniętym parapetem.

Ryc. 2. Plan obiektu według M. Rosó; źródło: D. Poprawa, „Zarzecze – kościół parafialny św. Michała Archanioła”, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Przemyśl 1989, s. 1.
Fig. 2. Plan of the building by M. Rosó; source: D. Poprawa, „Zarzecze – kościół parafialny św. Michała Archanioła, architecture and civil engineering monument records chart, Przemyśl 1989, p. 1.

which opens via arched arcades with rustication. Near the body, in the transept's corners, the designer placed two square annexes, of which the northern ones acted as vestibules and the southern ones as chapels (Fig. 2). They were covered by hipped roofs covered with metal sheets. The main body of the church consists of two bays, whose plan resembles two horizontal rectangles, separated by a transept. The main body, with a triangular gable from the presbytery's side, does not feature buttresses, and its walls are decorated by a frieze from solid, arched arcades and a profiled cornice. It is covered by a gable roof covered with metal sheets, and the interior is covered by a triangular structure with inlaid wooden siding, supported by corbels. Internal circulation is provided by arcades placed between the main nave and the transept and between the transept's bays (Fig. 3). They are arched and supported by double columns with stylized, gilded capitals that feature floral motifs and have likewise gilded bases. The columns have a cross-section in the shape of a Greek cross, and pairs of small, ornamental columns with gilded capitals and bases were placed in the arms. The undersides of the arches were painted with floral motifs (Fig. 4). Vestibule–chapel circulation paths are decorated with small arcades with likewise small columns, with stylized, gilded floral capitals, and gilded bases, while the arcade arches feature profiles and gilded elements.

Ryc. 3. Wnętrze – widok w kierunku prezbiterium, 2019; fot. M. Zub.
 Fig. 3. Interior – view towards the presbytery, 2019; photo by M. Zub.

Ryc. 4. Filar międzynawowy, 2019; fot. M. Zub.
 Fig. 4. Inter-nave pier, 2019; photo by M. Zub.

Trójkątnie zamknięte prezbiterium o szerokości nawy głównej i jednym przeszle zostało pozbawione szkarp, jedynie przy kwadratowych aneksach ściany wznoszą dwuskokowe przypory z pulpitywami daszkami, a ściany zdobią boniowane lica murów, profilowany gzyms wieńczący oraz fryz arkadowy o półkolistym zamknięciu. Nakryto je dwuspadowym, w zamknięciu trójpołaciowym dachem krytym blachą, a wnętrza przekryto ozdobnym drewnianym belkowaniem wspartym na słuźkach, z motywem krzyża i gwiazdy; w zakryściach zastosowano sklepienia krzyżowe. W ścianie czołowej prezbiterium przepruto wysoki otwór okienny o półkolistym zamknięciu i umieszczono go w głębokiej wnęce, a w oknie założono pulpitywy blaszany parapet. W ścianach zachodniej i wschodniej ulokowano po dwa triforia w boniowanym opracowaniu z fryzem arkadkowym, wewnątrz oddzielone prostymi romańskimi kolumnkami. W okno wsadzono barwny figuralny witraż z postacią Michała Archanioła, a wokół okna w ścianie szczytowej i podłuczach wnek po jego bokach naniesiono polichromię o motywach wici roślinnej; obrys okna i podłuczy pozłocono.

Złoty motyw krzyża i gwiazdy na drewnianym sklepieniu, złoczone obramienia pół oraz dekoracyjne elementy wewnątrz pół nawiązujące do dekoracji słuźek dźwigających przekrycie uzupełniają dekorację tej części świątyni. Nawę od prezbiterium oddziela łuk tęczy w formie półkolistej arkady ujętej w ścianie

The walls of the main body are without ornament. Only the undersides of arcade arches were decorated with colorful polychromes with plant ornaments. The wooden siding of the canopy, supported by corbels, was decorated using inlays. The musical choir placed in the northern bay, supported on two spiral wooden columns, with a baluster richly decorated with motifs of fine, solid arcades and large openwork triangular clovers, with a richly profiled, protruding cornice, is both a decorative and functional element of the nave.

The triangular, enclosed presbytery, the width of the main nave and with one bay, does not feature buttresses, as the walls are only reinforced with two-stepped abutments with shed roofs near the square annexes, and the walls are decorated by rustication, a profiled cornice and an arched arcade frieze. These were covered by a three-surface gable roof covered with metal sheets, while the interiors were covered with an ornamental wooden entablature borne by supporting ribs, with a cross-and-star motif; a groin vault was used to cover the sacristy spaces. The gable wall of the presbytery features a tall, arched window opening located in a deep niche, and the window itself has a slanted, metal sill. In the western and eastern wall are two triforas with rusticated details with an arcade frieze, divided by simple Romanesque mullions. The window features a colorful, figurative stained-glass depiction of St. Michael the Archangel. Around the window in the gable wall

Ryc. 5. Kopiała nad środkowym przęsłem transeptu, 2019; fot. M. Zub.
 Fig. 5. Dome above the central bay of the transept, 2019; photo by M. Zub.

wewnętrznej zdwojonymi kolumnami o złożonych stylizowanych roślinnych głowicach i złożonych kolistych bazach, a komunikację z aneksami zakrystyjnymi zapewniają półkoliste profilowane przeprucia drzwiowe po obu stronach prezbiterium.

Transept zamknięty prostą ścianą posiada trzy przęsła: środkowe ma plan zbliżony do kwadratu, dwa ramiona zostały założone na prostokątach stojących. Ramiona ujęto wysokimi dwuuskokowymi przyporami o pulpitowych daszkach. Nakryto go dwuspadowym blaszanym dachem, a elewację zamkniętą gzymsem wieńczącym ozdobiono boniowaniem. Na ścianach czołowych założono fryz arkadkowy, a na bocznych duży fryz składający się z dwóch arkad. Środkowe arkady ściany czołowej są zdecydowanie większe, w głębokiej wnęce umieszczono w nich po jednym ślepym okulusie, zdobiąc go motywem czworolistnej koniczy, w której znajduje się krzyż grecki o treflowych zamknięciach ramion. Środkowe przęsło transeptu nakrywa oktagonalna kopiała o boniowanych ścianach, zdobiona fryzem ze zgrubiałych półkolistych arkadek oraz profilowanym gzymsem koronującym, dodatkowo udekorowanym w dolnej części pasem pionowych nacięć (ryc. 5). W dolnej części ośmioboku, na co drugiej ścianie, dano płytką edyкулę nakrytą trójkątnym daszkiem, ozdabiając jej wnętrze półkolistą ślepą blendą. Na ośmiobocznej kopule nakrytej ostrostupowym dachem krytym blachą ustawiono wieżyczkę/sygnaturkę o pół-

and the undersides of the arches to its sides, there are polychromes with floral vine motifs; the outline of the window and the undersides of the arches are gilded.

The gilded cross-and-star motif on the wooden vault, gilded severe outlines and ornamental elements inside the severies that reference the decoration of the supporting ribs that bear the canopy, all supplement the décor of this part of the church. The nave above the presbytery is separated by a chancel arch in the form of an arched arcade framed in the wall via double columns with gilded, stylized floral capitals and gilded circular bases, while circulation to the sacristy annexes is provided by arched, profiled door openings on both sides of the presbytery.

The transept, enclosed with a simple wall, has three bays: the central bay has a plan shaped similarly to a square, while the two arms have plans similar to horizontal rectangles. The arms were framed by tall, two-stepped abutments with small shed roofs. The transept is roofed with metal sheets, and the facade, terminated with a cornice, was decorated with rustication. The gable walls feature an arcade frieze, while the side walls feature a large frieze that consists of two arcades. The central arcades of the gable wall are observably larger, and a blind oculus, located in a deep recess, was placed in each of them. The oculi are decorated with the motif of the four-leaf clover in which there is a Greek cross with clover-like arm endings. The central bay of the transept is covered by an octagonal dome with rusticated walls, decorated with a frieze consisting of embossed arched arcades, and a profiled cornice, further decorated in its bottom section with a strip of vertical indentations (Fig. 5). In the lower part of the octagon, every second wall features a shallow aedicule covered with a triangular roof, decorating its interior with an arched blende. The octagonal dome, covered with a pyramid roof clad in metal sheets, has a turret placed atop, with arched openings and a tall pyramidal roof topped with a sphere and an ornamental cross. The dome is illuminated by oculi in the drum, placed in a deep niche with tracery that features the four-leaf clover motif. The windows in the transept's arms and in the oculi of the dome feature colored panes. The interiors of the transept's arms are covered with triangular siding that consists of wooden beams, supported corbels and decorated with inlays, while the flat interior of the dome was sided with wooden beams decorated with the motif of the star and four Greek crosses with triangular arm endings.

The frontal entrance to the church is located in the north, and the door opening was situated in the center of a shallow aedicule between two columns with stylized, floral capitals. Above it, the designer placed a triangular, enclosed finial carried by corbels and decorated with deep crosses, and its profiled, triangular gable features a blind, three-leaf niche made in plaster. Above the head, topped with a stone cross with three-leaf clover-like finials, the designer placed an oculus decorated with tracery and stained glass. Above the door opening,

kolistych przepruciach, z wysokim ostrosłupowym hełmem zwieńczonym kulą i dekoracyjnym krzyżem. Koptułę doświetlają okulusy tamburu umieszczone w głębokiej wnęce z maswerkem o motywie czworolistnej koniczyny. Zarówno w oknach w ramionach transeptu, jak i w okulusach koptuły osadzono barwne szybki. Wnętrze ramion transeptu nakryto trójkątnym oszalowaniem z belek drewnianych wspartym przez konsolki i ozdobiono inkrustacją, a płaskie wnętrze koptuły oszalowano drewnianymi belkami zdobionymi motywem gwiazdy i czterech krzyży greckich o trójkątnych zamknięciach ramion.

Wejście frontowe do kościoła dano od północy, a przeprucie drzwiowe usytuowano w środku płytkiej edykuli między dwiema kolumnkami o stylizowanych roślinnych głowicach. Nad nim projektant ulokował trójkątnie zamknięte zwieńczenie dźwigane przez konsole zdobione głębokimi krzyżami, a w jego trójkątnym profilowanym szczycie umieścił ślepą trójlistną wnękę wykonaną w tynku. Nad zamknięciem zwieńczonym kamiennym krzyżem o trójlistnych koniczynowatych zakończeniach przepruł ścianę okulusem, ozdabiając ją maswerkem i witrażami. Nad przepruciem drzwiowym w polu łuku archiwolty umieszczono mozaikę ze św. Michałem Archaniołem. Fronton kościoła zwieńczono trójkątem, pod nim wykonano w tynku profilowany gzyms wieńczący, niżej arkadkowy fryz o półkolistych zamknięciach, a całą ścianę boniowano. W najwyższej arkadce fryzu i dwóch sąsiadujących przepruto wąskie prostokątne okna.

Kościół w Zarzeczu na tle neoromańskich świątyń archidiecezji przemyskiej – podsumowanie

Po opisie formy i wyposażenia oraz analizie przestrzenno-użytkowej kościoła porównajmy zarzeczański obiekt sakralny z innymi leżącymi w dzisiejszych granicach archidiecezji przemyskiej²⁸. Można zauważyć prawidłowości łączące podstawowe cechy wszystkich kościołów w grupie obiektów o neoromańskich elementach, ale na pełną analizę podobieństw i różnic musimy jeszcze poczekać. Obserwacja kościołów neoromańskich w archidiecezji przemyskiej pozwala wysunąć wniosek o niewystępowaniu tu kościołów halowych, choć nie umiemy powiedzieć, czy była to powszechna prawidłowość, a z odpowiedzią trzeba poczekać na analizę wszystkich świątyń z Galicji (w dzisiejszych granicach RP), obejmującą też inne diecezje, np. tarnowską, rzeszowską, lubaczowsko-zamojską, skrawki sandomierskiej, czy archidiecezję krakowską. W archidiecezji przemyskiej dominowały formy pseudohalowe (6 obiektów) i salowe (6 razem z Zarzeczem), rzadziej pseudobazyliki (3) i bazyliki: w Błażowej i Jedliczu, będące autorstwem jednego twórcy, Jana Sasa-Zubrzyckiego. Dwie ostatnie budowle imponują rozmiarami i czasem zwane są „katedrami wiejskimi”, pozostałe są wyraźnie mniejsze, o oszczędniejszym opracowaniu bryły, a kościół w Zarzeczu nawiązuje do podobnych programów sa-

in the field of the archivolt's arch, a mosaic with St. Michael the Archangel was placed. The church's fronton is topped with a triangle, with a profiled cornice below, yet above an arched, arcade frieze, while the entire wall features rustications. In the uppermost and two penultimate arcades of the frieze there are narrow, rectangular windows.

The church in Zarzecze against the background of Romanesque Revival churches of the Przemysł archdiocese: conclusions

After describing the form and furnishings and presenting a spatio-functional analysis of the church, let us compare the church in Zarzecze with other buildings located in the present-day territory of the Przemysł archdiocese.²⁸ We can observe certain regularities that link the essential characteristics of all churches in the group of churches with Romanesque Revival elements, but a complete analysis of similarities and differences is still to come. Observation of Romanesque Revival churches located in the Przemysł archdiocese allows us to conclude that there are no hall-type churches here, although it is impossible to say whether this was a general regularity. An answer to this question would require an analysis of all of Galicia's churches (in the present-day borders of the Republic of Poland), that would also cover other dioceses, e.g. the Tarnów, Rzeszów, and Lubaczów–Zamość dioceses, parts of the Sandomierz diocese or the Cracow archdiocese.

The Przemysł archdiocese predominantly features pseudo-hall forms (six buildings) and aisleless forms (six, together with Zarzecze), pseudo-basilicas (three) and basilicas were rarer: in Błażowa and Jedlicze, all authored by the same designer, Jan Sas-Zubrzycki. The last two buildings are impressive in terms of size and are sometimes called “rural cathedrals,” while the remaining ones are clearly smaller, with more austere mass designs, with the church in Zarzecze referencing similar aisleless programs in the Przemysł archdiocese, although its massing clearly differs from similar aisleless layouts, probably because of the designer, who referenced Eastern Byzantine models. Julian Lwigród-Zachariewicz was also the only designer of buildings that featured Eastern Byzantine elements in the Przemysł archdiocese. Jan Sas-Zubrzycki, Stanisław Majerski, Teodor Talowski, Sławomir Odrzywolski, as well as builders of local significance such as Wiktor Sikorski, Władysław Chomiak, Wilhelm Szomek or Aleksander Gebauer, all operated here. Aisleless buildings were also designed here by Sławomir Odrzywolski (Albigowa, Miejsce Piastowe), Stanisław Majerski (Łubno), as well as Jan Sas-Zubrzycki (elements of the church in Rakszawa), while the designer of the Church of St. Adalbert and the Immaculate Conception of Virgin Mary in Bachórz remains unknown.

The formal analysis of churches also merits a conclusion as to there being a lack of stylistic uniformity between the buildings, and elements that we count

lowych w archidiecezji przemyskiej, choć jego bryła wyraźnie się różni od podobnych układów jednawowych, prawdopodobnie ze względu na projektanta, który czerpie z wzorów wschodniobizantyjskich. Julian Lwigród-Zachariewicz jest zresztą jedynym projektantem budowli o elementach wschodniobizantyjskich w archidiecezji przemyskiej. Tu głównie działali Jan Sas-Zubrzycki, Stanisław Majerski, Teodor Talowski, Sławomir Odrzywolski, ale też budownictwo o znaczeniu lokalnym, np. Wiktor Sikorski, Władysław Chomiak, Wilhelm Szomek czy Aleksander Gebauer. Budowle salowe projektowali tu Sławomir Odrzywolski (Albigowa, Miejsce Piastowe), Stanisław Majerski (Łubno) oraz Jan Sas-Zubrzycki (elementy kościoła w Rakszawie), natomiast o twórcy kościoła św. Wojciecha i Niepokalanego Poczęcia Najświętszej Maryi Panny w Bachórze nie mamy informacji.

Analiza formalna kościołów nakazuje wysnuć wniosek o braku stylistycznej jednorodności budowli, a elementy, które zaliczamy do cech neoromanizmu (półkoliste łuki, sklepienia krzyżowe, gurdy, biforia, kolumny z głowicami neoromańskimi, proporcje budowli), występują w różnych zestawieniach. Poza tym różne elementy stylistyczne: romańskie, gotyckie, manierystyczne i barokowe wiązano z sobą, stąd klasyfikacja formalna może się odnosić jedynie do wymienienia cech dominujących.

Trudniej zapewne jest porównywać dekorację kościoła „zarzeczkańskiego” ze zdobnictwem innych neoromańskich kościołów w archidiecezji przemyskiej. Nie znamy autora dekoracji wnętrza kościoła, ale zapewne wygląd zewnętrzny i jego elementy estetyczne zawdzięczamy Julianowi Zachariewiczowi. Zaczynijmy od motywów zdobniczych na zewnętrznych ścianach budowli (ryc. 6). Boniowanie ścian widoczne na elewacjach kościoła w Zarzeczcu jest bodaj najbardziej rozpoznawalnym elementem zdobniczym tej budowli. Nie możemy go porównać z innymi neoromańskimi kościołami archidiecezji przemyskiej. Zdecydowaną większość świątyń w estetyce romanizmu wzniesiono z cegły, czasem fantazyjnie wykorzystanej, a tylko cztery: w Bachórze, Birczy, Dylągowej i Zręcinie posiadają ściany otynkowane, ale bez śladów boniowania. Kolejnym elementem dekoracyjnym stosowanym w świątyniach neoromańskich są okulusy na fasadzie. W kościele w Zarzeczcu Zachariewicz umieścił okulus nad trójkątnym zamknięciem edykuli i ozdobił go maswerkkiem z witrażami. Wątek ten jest dość rozpowszechniony w grupie kościołów neoromańskich, ma zresztą genezę w symbolice średniowiecznej, ale popularny stał się dopiero w architekturze gotyckiej. Oczywiście, nie da się przywołać przykładów ściśle analogicznych, ale ten element architektoniczny możemy zaakcentować. Widzimy go w fasadzie kościołów w Albigowej, Błazowej, Futomie, Jedliczu, Łubnie, Trześniowie, może też w Bachórze i Dylągowej. Okulusy występowały nie tylko na fasadzie, lecz także w innych częściach budowli, doświetlając jej wnętrza, ale też będąc elementem dekoracyjnym. Często zdobiono je maswerkkiem w for-

as characteristics of Romanesque Revival (semicircular arches, groin vaults, gurts, biforas, columns with Romanesque Revival capitals, building proportions) appear in different sets. Apart from this, different stylistic elements: Romanesque, Gothic, Mannerist and Baroque, were combined together, hence the formal classification can refer only to mentioning dominant features.

It is therefore more difficult to compare the ornamentation of Zarzecze's church with that of other Romanesque Revival churches of the Przemyśl archdiocese. We do not know the author of the church's interior décor, but probably the external appearance and its aesthetic elements can be owed to Julian Zachariewicz. Let us begin with the decorative motifs on the internal walls of the building (Fig. 6). The rustication of the walls visible on the Zarzecze church's facades is the most recognizable decorative element of this structure. We cannot compare it with other Romanesque Revival churches of the Przemyśl archdiocese. The vast majority of churches in the Romanesque aesthetic were erected from brick, often applied with considerable flair, yet only four: those in Bachórz, Bircza, Dylągowa and Zręcin feature rendered walls, but have no traces of rustication.

Another ornamental element used in Romanesque Revival churches are oculi on facades. In the Zarzecze church, Zachariewicz placed an oculus above the triangular termination of the aedicule and decorated it with tracery and stained glass. This trait is quite widespread among the group of Romanesque Revival churches, and has its genesis in medieval symbolism, but became commonplace with the arrival of Gothic architecture. Of course, no clearly analogous cases can be referenced, but this architectural element can be accentuated. We see it in the facades of churches in Albigowa, Błazowa, Futoma, Jedlicze, Łubno, Trześniów, and perhaps also in Bachórz and Dylągowa. Oculi were present not only on facades, but also in other parts of a church, admitting light into their interiors, or perhaps being ornamental elements. They were often decorated with tracery in the form of a three-, four- or five-leaf clover, and were also seen as a supplementation and extension of biforas, e.g. in the Church of the Most Holy Heart of Lord Jesus in Bóbrka, where an oculus in a brick and stone surround was placed between the heads of a bifora. In all the churches, the facades are topped with profile cornices, which are of course modeled differently and made of different materials (brick, stone, plaster).

The most often used decorative motif is the arcade, typically arched and with varied sagittas. Arcade friezes are present on the facades of numerous churches, primarily in fragments below a cornice. They are known from the walls of the churches in Bachórz (plaster), in Miejsce Piastowe (brick and limestone), in Jedlicze, in the chapels that terminate the arms of the transept (brick and limestone), in Trześniów, on a blend of the straight transept arm (brick), in Dylągowa on all walls

mie trój-, cztero- i pięciolistnej koniczyny, występują również jako uzupełnienie i rozwinięcie biforiów, np. w kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa w Bóbrce, gdzie okulus w obramieniu ceglano-kamiennym umieszczono między zamknięciami okien biforium. We wszystkich kościołach elewacje wieńczy profilowany gzyms koronujący, rzecz jasna różnie wymodelowany i wykonany z różnego materiału (cegła, kamień, tynk).

Najczęściej stosowanym wątkiem dekoracyjnym jest arkadka, zwykle o półkolistych zamknięciach i różnych wysokościach strzałki. Fryzy arkadkowe występują na elewacjach wielu kościołów, głównie w partiach poniżej gzymsu wieńczącego. Znaną są ze ścian kościołów w Bachórze (tynk), Miejscu Piastowym (cegłano-wapienny), Jedliczu w kaplicach zamykających ramiona transeptu (cegłano-wapienny), Trześniowie na blendzie prostego ramienia transeptu (cegłany), Dylągowej na wszystkich ścianach budowli (tynk) i Zręcinie (tynk). Oprócz półkolistego zamknięcia arkadek występują też zamknięcia trójkątne (Rakszawa), treflowe (Błazowa) i prostokątne (Futoma).

Wnętrze kościoła w Zarzeczu jest dość skromnie udekorowane. Ogranicza się głównie do pokrycia barwną polichromią o motywach roślinnych podłuczyc arkad i wnęk wokół okna prezbiterium, złożenia główic i baz kolumn oraz złożenia motywów krzyża i gwiazdy na oszalowanych sklepieniach. Inne kościoły mają zdecydowanie bogatszą dekorację. Zdarza się malarska imitacja żeber sklepiennych (Albigowa), na sklepieniu pojawiają się ornamenty figuralne (Grabownica Starzeńska), roślinne (Błazowa, Jedlicze) i geometryczne (Futoma, Zręcin). Na ścianach występują medaliony, sylwetki Ewangelistów i świętych, czasem dekoracja malarska jest naniesiona bezpośrednio na cegłę (Laszki). Nie znamy nazwiska artysty zdobiącego wnętrze kościoła w Zarzeczu, ale w innych świątyniach działali: Bolesław Dusza (Albigowa), Stanisław Jakubczyk (Bircza, Miejsce Piastowe), Stanisław Wojciech Bergman, Stefan Matejko i Stanisław Żelichowski (Błazowa), Julian Krupski, Janiszewski i Jakimek (Bóbrka), Kazimierz Smuczak i Jan Henryk Rosen (Dylągowa), Włodzimierz Lisowski (Grabownica, Trześniów), Władysław Stanisław Drapiewski (Jedlicze), Marian Konarski, Franciszek Frączek i Zdzisław Furman (Laszki), Jan Tabiński i Stanisław Wyspiański (Zręcin). Drewniane elewacje mogą mieć wydzźwięk estetyczny, np. Bachórz, Bircza, Bóbrka, choć zapewne pełnią też funkcje zabezpieczające.

Czas budowy kościołów zamyka się na przełomie XIX i XX wieku. Najstarszy jest kościół w Bachórze (1871–1873), najmłodszy w Łubnie (1927), pozostałe budowano w ostatnim 80-leciu XIX wieku, np. Rakszawa (1880–1882), Miejsce Piastowe (1886–1888) i Albigowa (1895–1897). Zatem okres inwestycyjny świątyni w Zarzeczu (1880–1895) mieści się w ramach przyjętych dla podobnych realizacji.

Ryc. 6. Dekoracja elewacji, 2019; fot. M. Zub.

Fig. 6. Facade decoration, 2019; photo by M. Zub.

(plaster), and in Zręcin (plaster). Apart from arched arcades, there are also arcades with triangular (Rakszawa), clover-shaped (Błazowa) and rectangular tops (Futoma).

The interior of the church in Zarzecze is rather modestly decorated. It is primarily limited to color polychromes with floral motifs applied to the undersides of arcade arches and niches around the presbytery window, column capital and base gilding and gilded cross-and-star motifs on sided vaults. Other churches have a decidedly richer décor. Rarely one may find painterly imitations of vault ribs (Albigowa), the vault may feature figurative (Grabownica Starzeńska), floral (Błazowa, Jedlicze) and geometric ornamentation (Futoma, Zręcin). The walls feature medallions, figures of the Evangelists and saints, sometimes painterly decoration is applied directly onto a brick surface (Laszki). We do not know the artist who decorated the interior of Zarzecze's church, but other temples were worked on by: Bolesław Dusza (Albigowa), Stanisław Jakubczyk (Bircza, Miejsce Piastowe), Stanisław Wojciech Bergman, Stefan Matejko and Stanisław Żelichowski (Błazowa), Julian Krupski, Janiszewski and Jakimek (Bóbrka), Kazimierz Smuczak i Jan Henryk Rosen (Dylągowa), Włodzimierz Lisowski (Grabownica, Trześniów), Władysław Stanisław Drapiewski (Jedlicze), Marian Konarski, Franciszek Frączek and Zdzisław Furman (Laszki), Jan Tabiński and Stanisław Wyspiański (Zręcin). Wooden facades can also have an aesthetic intent, e.g. Bachórz, Bircza, Bóbrka, although they also probably act as a form of protection.

The period of the construction of the churches is confined to the end of the nineteenth and the start of the twentieth century. The church in Bachórz is the oldest (1871–1873), the youngest is in Łubno (1927), while the remaining ones were built in the 1880s, e.g. Rakszawa (1880–1882), Miejsce Piastowe (1886–1888) and Albigowa (1895–1897). Thus, the period of construction of the church in Zarzecze (1880–1895) fits within the scope assumed for similar projects.

Bibliografia / References

Opracowania / Secondary sources

- Basina Natalya, Rybalka Yulia, Popova Svetlana, *Gothic and neo-gothic in the architecture of modern European cities*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 698, iss. 3.
- Budzyński Zdzisław, *Zarys dziejów wsi Zarzecze (do 1944 r.)*, [w:] *Zarys dziejów zespołu szkół rolniczych w Zarzeczu 1947–1987 (na tle dziejów wsi)*, red. Stanisław Stępień, Przemysł 1987.
- Czechowicz Jacek, *Medieval references in the architecture of Krakow churches from the beginning of the 20th century*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2019, nr 57.
- Damjanović Dragan, *Neo-gothic architecture of Josip Vancaš in Bosnia and Herzegovina*, „Prostor” 2014, vol. 22, z. 1.
- Damjanović Dragan, *Neo-gothic architecture in Josip Vancaš's work: Projects in Italy, Croatia and Slovenia*, „Prostor” 2014, vol. 22, z. 2.
- Damjanović Dragan, *Problems of Herman Bolle's Neo-Romanesque Architecture*, „Prostor” 2013, vol. 20, z. 2.
- Kus Józef, *Manowie jarostawscy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.)*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1985, R. III.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, „Art Inquiry. Recherches sur les arts” 2019, t. 21.
- Orlenko Mykola, Ivashko Yulia, Kobylarczyk Justyna, Kuśnierz-Krupa Dominika, *The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure of post-totalitarian states*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2020, nr 61.
- Piehler Jens, Hansen Michael, Kapphahn Gerd, *System analysis of Neo-Gothic vaults*, cz. 1: *Preliminary investigations and experimental validation*, „Bautechnik” 2014, vol. 91, z. 11.
- Pohaničová Jana, Baxa Patrik, *The issue of evolution of opinions on gothic revival adaptations of the St Martin's cathedral in Bratislava*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 603, z. 3.
- Proksa Michał, *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemysł 2001.
- Proksa Michał, Zub Monika, *Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarów-Osada near Zamość*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” 2018, nr 55.
- Proksa Michał, Zub Monika, *Ewangelickie kościoły w Tomaszowie Mazowieckim. Próba analizy przestrzenno-użytkowej i architektonicznej*, „Czasopismo Inżynierii Łądowej, Środowiska i Architektury” 2017, t. 34, nr 64.
- Proksa Michał, Zub Monika, *Kościoły neoromańskie w archidiecezji przemyskiej*, Rzeszów 2017.
- Rocznik archidiecezji przemyskiej*, Przemysł 1997.
- Rospond Stanisław, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984.
- Sisa József, *Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2002, vol. 61, z. 2.
- Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. Bronisław Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895.
- Smirnow Jurij, *Znaczenie działalności profesora Juliana Zachariewicza w popularyzacji sztuki witrażowej we Lwowie. Realizacje firmy „Tiroler Glasmalerei und Mosaik Anstalt” na terenie Galicji Wschodniej*, „Barwy Szklą” 2013, nr 4.
- Wolski Krzysztof, *Osadnictwo okolic Pruchnika w XV wieku*, „Rocznik Przemyski” 1958, R. IX.

Teksty źródłowe / Source texts

- Morska Magdalena, *Zbiór rysunków wyobrażających cenniejsze budynki wsi Zarzecza w Galicji w obwodzie Przemyskim leżącej: częścią z natury zdjętych lub uprojektowanych, z opisem budownictwa wiejskiego w sposobie holenderskim i angielskim i ogólnymi myślami o przyozdobieniu siedlisk wiejskich*, Wiedeń 1836.

Źródła elektroniczne / Electronic sources

- Zespół kościoła parafialnego pw. św. Michała. Zarzecze, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zarzecze-zespol-kosciola-parafialnego-pw-sw-michala>.

Inne / Others

- Dokumentacja fotograficzna kościoła w Zarzeczu, 2019, oprac. własne, archiwum autorów.
- Poprawa Dominika, „Zarzecze – Kościół parafialny św. Michała Archanioła”, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Przemysł 1989, mps w Wojewódzkim Urzędzie Ochrony Zabytków w Przemysłu.

¹ M. Proksa, M. Zub, *Kościoły neoromańskie w archidiecezji przemyskiej*, Rzeszów 2017.

² Ibidem, s. 7–9, 109–113.

³ D. Poprawa, „Zarzecze – kościół parafialny św. Michała Archanioła, karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa”, Przemysł 1989, mps w WUOZ w Przemysłu.

⁴ Zespół kościoła parafialnego pw. św. Michała. Zarzecze, <https://zabytek.pl/pl/obiekty/zarzecze-zespol-kosciola-parafialnego-pw-sw-michala> (dostęp: 28 II 2021).

⁵ *Rocznik archidiecezji przemyskiej*, Przemysł 1997, s. 378.

⁶ J. Smirnow, *Znaczenie działalności profesora Juliana Zachariewicza w popularyzacji sztuki witrażowej we Lwowie. Realizacje firmy „Tiroler Glasmalerei und Mosaik Anstalt” na terenie Galicji Wschodniej*, „Barwy Szklą” 2013, nr 4.

⁷ Z. Budzyński, *Zarys dziejów wsi Zarzecze (do 1944 r.)*, [w:] *Zarys dziejów zespołu szkół rolniczych w Zarzeczu 1947–1987*

- (na tle dziejów uści), red. S. Stępień, Przemysł 1987, s. 25.
- ⁸ J. Piehler et al., *System analysis of Neo-Gothic vaults*, cz. 1: *Preliminary investigations and experimental validation*, „Bau-technik” 2014, vol. 91, nr 11, s. 812–821.
- ⁹ J. Pohaničová, P. Baxa, *The issue of evolution of opinions on gothic revival adaptations of the St Martin’s cathedral in Bratislava*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 603, z. 3.
- ¹⁰ J. Czechowicz, *Medieval references in the architecture of Krakow churches from the beginning of the 20th century*, „Wiadomości Konserwatorskie – Journal of Heritage Conservation” (dalej: „WK”) 2019, z. 57, s. 106–113.
- ¹¹ J. Sisa, *Neo-Gothic Architecture and Restoration of Historic Buildings in Central Europe: Friedrich Schmidt and His School*, „Journal of the Society of Architectural Historians” 2002, vol. 61, z. 2, s. 170–187; D. Damjanović, *Problems of Herman Bolle’s Neo-Romanesque Architecture*, „Prostor” 2013, vol. 20, z. 2, s. 265–281; idem, *Neo-gothic architecture in Josip Vančaš’s work: Projects in Italy, Croatia and Slovenia*, „Prostor” 2014, vol. 22, z. 2, s. 252–267; idem, *Neo-gothic architecture of Josip Vančaš in Bosnia and Herzegovina*, „Prostor” 2014, vol. 22, z. 1, s. 96–109.
- ¹² N.I. Basina et al., *Gothic and neo-gothic in the architecture of modern European cities*, „IOP Conference Series: Materials Science and Engineering” 2019, vol. 698, nr 3.
- ¹³ M. Proksa, M. Zub, *Architectonic and construction elements and interior decoration in the church in Komarow-Osada near Zamość*, „WK” 2018, z. 55, s. 75–85; idem, *Ewangelickie kościoły w Tomaszowie Mazowieckim. Próba analizy przestrzenno-użytkowej i architektonicznej*, „Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury” 2017, t. 34, nr 64, s. 273–283.
- ¹⁴ M. Orlenko et al., *The influence of ideology on the preservation, restoration and reconstruction of temples in the urban structure of post-totalitarian states*, „WK” 2020, z. 61, s. 67–79; M. Orlen-
- ko, Y. Ivashko, *The concept of art and works of art in the theory of art and in the restoration industry*, „Art Inquiry. Recherches sur les arts” 2019, t. 21, s. 171–190.
- ¹⁵ M. Proksa, M. Zub, *Kościóły neoromańskie*.
- ¹⁶ D. Poprawa, op. cit., s. 2; *Rocznik archidiecezji przemyskiej*, s. 378.
- ¹⁷ M. Morska, *Zbiór rysunków wyobrażających celniejsze budynki uści Zarzecza w Galicji w obwodzie Przemyskim leżącej: częścią z natury zdjętych lub uprojektowanych, z opisem budownictwa wiejskiego w sposobie holenderskim i angielskim i ogólnemi myślami o przyozdobieniu siedlisk wiejskich*, Wiedeń 1836, tabl. 12–14.
- ¹⁸ K. Wolski, *Osadnictwo okolic Pruchnika w XV wieku*, „Rocznik Przemyski” 1958, R. IX, s. 22.
- ¹⁹ M. Proksa, *Studia nad zamkami i dworami ziemi przemyskiej od połowy XIV do początków XVIII wieku*, Przemysł 2001, s. 7.
- ²⁰ J. Kus, *Manowie jarosławscy. Z zagadnień stosunków lennych na Rusi Czerwonej (XIV–XVI w.)*, „Przemyskie Zapiski Historyczne” 1985, R. III, s. 24.
- ²¹ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Wrocław 1984, s. 447.
- ²² Z. Budzyński, op. cit., s. 10.
- ²³ Ibidem, s. 11–12.
- ²⁴ *Rocznik archidiecezji przemyskiej*, s. 378.
- ²⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. B. Chlebowski, t. 14, Warszawa 1895, hasło: Zarzecze, s. 433.
- ²⁶ Podstawą analizy jest wykonana przez autorów obszerna dokumentacja fotograficzna obiektu i własne obserwacje.
- ²⁷ M. Proksa, M. Zub, *Kościóły neoromańskie*, s. 11–12.
- ²⁸ Szczegółowa analiza tych obiektów została dokonana przez autorów w monografii *Kościóły neoromańskie w archidiecezji przemyskiej* (op. cit.), a zawarte w niej informacje i wnioski wykorzystane do porównania przedstawionego w tej części artykułu.

Streszczenie

Celem artykułu jest analiza architektoniczna i przestrzenno-użytkowa kościoła w Zarzeczu. Obiekt, zbudowany w latach 1880–1895 według projektu Juliana Lwigród-Zachariewicza, należy do grupy neoromańskich świątyń z terenu archidiecezji przemyskiej i chronologicznie mieści się w ramach przyjętych dla tej grupy realizacji. Jest nieorientowaną budowlą salową, z trójkątnie zamkniętym prezbiterium, niższym od korpusu, usytuowanym od południa. Korpus kościoła składa się z dwóch przęseł na planie leżących prostokątów, rozdzielonych przęsłem transeptu. Komunikację wewnętrzną zapewniają arkady ulokowane między nawą główną i transeptem oraz między przęsłami transeptu (środkowe nakrywa oktagonalna kopuła). Dominującymi elementami zdobniczymi są arkadkowe fryzy oraz boniowanie, ale projektant chętnie wykorzystywał też motyw krzyża greckiego. Program przestrzenny kościoła w Zarzeczu nawiązuje do podobnych programów salowych w archidiecezji przemyskiej, jednak jego bryła wyraźnie się różni od podobnych układów jednonawowych, prawdopodobnie ze względu na projektanta, którego estetyka wyraźnie ciąży ku wzorom wschodniobizantyjskim.

Abstract

The objective of this paper is to present an architectural and functio-spatial analysis of the church in Zarzecze. The building, built in the years 1880–1895 following a design by Julian Lwigród-Zachariewicz, belongs to the group of Romanesque Revival churches from the territory of the Przemysł archdiocese and chronologically fits within the timeframe assumed for this group of projects. It is an unoriented, aisleless church, with a triangularly terminated presbytery that is lower than the church’s main body and is placed from the south. The church’s main body consists of two bays with a plan resembling horizontal rectangles, separated by the transept bay. Internal circulation is provided by arcades placed between the main nave and the transept and between the bays of the transept (the central ones are covered by an orthogonal dome). Predominant ornamental elements include arcade friezes and rustication, yet the designer was also prone to use the motif of the Greek cross. The spatial program of the church in Zarzecze references similar aisleless programs from the Przemysł archdiocese, yet its massing clearly differs from similar single-nave layouts, probably due to the designer, whose aesthetic clearly gravitates towards Eastern Byzantine patterns.